

ՍԵՐԳԷՅ ՊԵՏՐՈՎԻՉԻ ՊԸՏՄՈՒԹԻՒՆԸ

Լ. Անդրէեւի

IV.

Սերգէյ Պետրովիչը ապրում էր ընկերութեան սեղանա-
տնից ոչ հեռու չորս յարկանի մի մեծ տան մէջ, որ ամբողջովին
բռնուած էր տանտիկիներով և ուսանողներով. ունէր մի փոք-
րիկ, բայց մաքուր սենեակ: Հարեանները խաղաղ և անխում մար-
դիկ էին, այնպէս որ եւ պարապելու, եւ մտածելու յարմարու-
թիւն կար, և եթէ մի տհաճ բան կար մէջ տեղը, այդ առա-
ւօտները խոհանոցի մշտական ճենճերի հոտն էր: Բայց Սեր-
գէյ Պետրովիչը մի կողմ թողեց պարապելը և սենեակը օրուայ
կէսը դատարկ և մութն էր մնում:

Նա ման էր դալիս չափազանց շատ և նորա երկայն հա-
տակը խոնացած գլխարկը հագին կարելի էր տեսնել Մոսկուա-
յի բոլոր փողոցներում: Մի ցուրտ, բայց արև օր նա մինչև
խակ Վօռօբիևի սարը գնաց և այնտեղից երկար ժամանակ
դիտում էր վարդագոյն մշուշով և ծխով պարուրուած Մոս-
կուան, գետի և մարզերի փայլատակող խանձարուրը: Ման
դալիս մտածել աւելի հեշտ էր, այն թմենը, ինչ որ տեսնում
էր, նորա մոքի աշխատանքը հեշտացնում էր, ինչպէս որ գըր-
քին կցած պատկերները թոյլ խեղճերին օգնում են ըմբռնել
ընադիրը: Ինչպէս մի կալուածատէր, որ զգալով կոտր ընկնիլը
վերջին անգամ պտտում է իր կալուածքում. ցաւալի հաշիւ-
ները մի գումարի բերում. Սերգէյ Պետրովիչն էլ իր հաշիւներն
էր մի յայտարարի բերում, որոնք նոյնպէս ցաւալի էին: Ամէն
ինչ, որ նորա աչքովն էր ընկնում, վկայում էր, որ նա էլ կա-
քող էր համեմարար բաղդաւոր լինել, բայց որ երբէք այլ ևս

1) Տես «Լումայ» № 1

բաղդաւորութիւն չի տեսնի: Միայն մի բան կարող էր Սերգէյ Պետրովիչին բաղդաւորեցնել— ձեռք ձգել, ինչ որ կեանքումը սիրում էր և ազատուել ատածիցը: Նա, չէր հաւատում միշտ կուշտ Հարութանին, որ պնդում էր, թէ փափագածի տիրապետելը իր հետ միշտ յուսախաբարութիւն է բերում, այլ Նովիկովի պէս կարծում էր, որ յուստես փիլիսոփայութիւնը ստեղծուած է ամէն բանից զուրկ թշուառ մարդկանց մխիթարելու, խաբելու համար: Նա հաւատացած էր, որ կարող է բաղդաւոր լինել, եթէ փող ունենայ— այդ աշխարհ թափառող ազատութիւնը— որ ստրուկները տէրերի համար են կտրում:

Սերգէյ Պետրովիչը ջանասէր էր, բայց աշխատել չէր սիրում և տանջւում էր նորա ծանրութեան տակ, որովհետեւ նորա աշխատանքը հաճելիներէիցը չէր: Գիմնազիօնում նորա աշխատանքն էր, սովորել մի շարք անհետաքրքրական, խորթ, երբեմն էլ բանականութեան ու խղճին ընդդէմ առարկաներ, վերջին դէպքում մանաւանդ աշխատելը սոսկալի էր դառնում Համալսարանում գործը աւելի հեշտ էր— հանգիստ ու խեղացի, բայց նորա սառն խելքին կրկին հաճոյց չէր պատճառում. իսկ դասերը, որոնք Սերգէյ Պետրովիչը պատահաբար ճարում էր, միևնոյն գիմնազիական դասերն էին, միայն թաղսուած և նոյնքան տաժանելի: Նորա ապագայ գործն էլ, իբրև ակցիզ պաշտօնակալի, նոյն անմխիթար, հլու ձանձրոյթն էր խոստանում: Սերգէյ Պետրովիչը միայն ամառները հանգստանում էր Սմոլենսքում, իրանց տանը, զբաղուելով պարզ և կոպիտ աշխատանքներով. նա հիւսնութիւն էր անում. չինում էր փոքր եղբայրների համար. հրացաններ, նետեր, նորոգում էր պարտիզի ցանկապատը, նստարանները. փորում թումբերը. պսակուն փորելով շուռ տալով փխրուն-փայլուն հողը: այս շատ ախորժելի, ուրախ աշխատանք էր, բայց այն չէր, ինչ որ նորան վիճակուած էր շնորհիւ իր ծագմանը պաշտօնեայ հօրից և կրթութեանը: Ուրիշները, որոնք տանջւում են իրենց ընդունակութեանց և վիճակուած աշխատանքի անհամապատասխան լինելու պատճառով, երբեմն փչրում են իրենց շրջանակը և դառնում, ինչ որ սրտները տալիս է, բանուոր, երկրագործ, թափառաշրջիկ. բայց դոքա զօրեղ, համարձակ մարդիկ են և այդպիսիների թիւը քիչ է. իսկ Սերգէյ Պետրովիչը զգում էր իրեն թոյլ ու երկչոտ մէկը, որ կառավարւում է ուրիշի կամքով, ինչպէս մի շոգեկառք, որ միայն

դժբախտ պատահարի ժամանակ դուրս է ընկնում անյայտ ձեռ-
նեղէ ձգուած երկաթագծերից։ Ո՛չ թէ անել, մինչև իսկ երևա-
կայել էլ չէր կարող, թէ ինչպէս ինքը մի կողմ կթողնէ վայե-
լուչ զգեստը, բնակարանը, դասախօսութիւնները և կսկսէ գրգ-
դգուած շորերով ճանապարհներին թափառել, կամ թէ գութան-
անել։ Միակ բանը, որ նորան կարող էր բաղդի արժանացնել
— այդ խորթ ու տհաճ աշխատանքից ազատուելն էր։ Նւ նա
իրաւունք ունէր ազատուելու, որովհետև տեսնում էր, որ ու-
րիշները, որոնք էլ իրա պէս կնոջից են ծնուել, ունին նեար-
դեր, ուղեղ, բոլորովին չէին աշխատում, այլ նուիրւում միայն
այնպիսի դործի, որ հաճոք է պատճառում։

Ինչ բանի որ ուրիշները տէր են, ես էլ իրաւունք ունիմ
ունենալու։ մտածում էր Սերգէյ Պետրովիչը մարդկանց և ընու-
թեան դէմ գրգուած այդ շրջանում։ Նա էլ կարող էր դտնել
ի հարկէ հաճելի աշխատանքներ և գլխաւոր տեղը կարող էր
բռնել բնութեան ուսումնասիրութիւնը, ոչ թէ նորա գաղա-
նիքների խորագններն ուսումնասիրութիւնը, որ խեղ է պա-
հանջում, այլ անմիջապէս տեսողութեամբ, հոտոտելիքով, բոլոր
զդայութեամբ ըմբռնումն։ Կենդանի բնութիւնը նա սիրում էր,
քնքոյշ, մինչև իսկ բորբոք, բայց խորը թագնուած սիրով։ Այդ
ենթադրութեամբ գիտէր միայն Նովիկովը։ Գարնանը ամեն մի
ծիլ, բողբոջ, փափուկ հոտաւէտ հողի վերայ աճող թխտենու-
սալիտակ բունը, նորա փափուկ կրծքին ցցուած սև ու բարակ
ոստիկները, ամէն ամէնը հրապուրում էին նորա ուռջ ու
սիրտը և հրճուանքով լցնում։ Նա չէր հասկանում, ինչու այդ-
պէս սիրում է այդ սև հողը, որը այնքան դժբաղդութիւն է
բերել իր գլխին։ Բայց գարնանը երբ առաջին անգամ տեսնում
էր երկրի մի մասը սառւ մահաբեր, ձիւնից ազատ, կարծես
թէ, արևի դիմաց շնչելիս, ցանկութիւն էր զգում համբուրել
գետինը ջերմ քնքոյշ համբոյրով, ինչպէս համբուրում են միայն
սիրած կանանց։

Նւ դատապարտուած լինելով ամբողջ կեանքը անց-
կացնել նեղ քառանկիւնի արկղիկի մէջ, փոշոտ և աղմկալից
փողոցներում, քաղաքի կեղտոտ երկնքի տակ, նախանձում էր
նաև թափառաշրջիկներին, որոնց հանգիստը աստղերն են հըս-
կում և որոնք այնքան շատ բան տեսնում են և գիտեն։ Իսկ
ինքը ամբողջ կեանքումը չի տեսել և չի էլ տեսնի, բացի թըխ-
տենուց, խտտերից, ոչ խոր գետակներից ու ցածր բլուրներից

պատուհաններէց ներս թափուող և պարկէտ յատակի վերայ ահող լոյսը: Պատուհաններէց մէկի մօտ, մէջքը Սերգէյ Պետրովիչին դարձած, հանգիստ ու անտարբեր նստած էր մի մարդ, և նայում էր դէպի ցած, դէպի այն կողմը, ուր երևում էին միայն լեռների գագաթները ու երկինքը: Սերգէյ Պետրովիչը երկար դիտում էր այդ անշարժ նստած մարդուն և կարծես թէ ինքն էլ տեսնում էր այն բոլորը, ինչ որ նա — անտառները, հովիտները և լճերի կապոյտ պողպատ մակերևոյթը և զգում՝ թէ ինչպէս մաքուր, թարմ է այդ մարդու շնչած օդը և նրան թւում էր, թէ հոյակապ դահլիճներում, որոնք բարձր են, ինչպէս երկնակամարը և պատուհանները այնքան մեծ, որ աշխարհի կէսը կարելի է տեսնել, չի կարող լինել թախիժ և տխուր մտածմունքներ: Բայց նա տեսաւ ամենագլխաւորը, ամենից աւելի զարմանալին, տեսնում էր նա մի մարդու, որ ծիծաղելի կերպով ոտի մէկը ծալած, կօշիկ տակը ցոյց դրած նստել էր և ճիշտ անպէս, ինչպէս կնստէր նորա տեղ և ինքը Սերգէյ Պետրովիչը ոտի մէկը ծալելով, եւ այդ մարդը շնչում էր լեռնային օդ և կարող էր հոյակապ դահլիճներում զբօսնել: Յասկոտ թախիժի յանկարծակի բռնկումով Սերգէյ Պետրովիչը կրճտեցրեց աթամները և յառաջ շարժուեց, կարծես թէ կամենալով այդ անշարժ նստած մարդուն վայր գլորել և ցաւելու չափ ուժով զարկեց քիթն ու յօնքերը ապակու շրջանակին: Այն միտքը, թէ իր բարկութիւնը չինձու է և սպառնում է միայն շրջանակի գոյութեանը — ամօթահար արաւ նորան: Որովհետեւ, եթէ իրօք տեսնէր այդ մարդուն, մատով իսկ. շարժել չէր համարձակի: Նա որ երկչոտ և խաղաղի մէկն էր, և մութուած հաւի տեսքից էլ սարսուռ զգում, տնընդունակ էր և բարկանալու:

Երբ Սերգէյ Պետրովիչը դուրս եկաւ Պանօրամի բնակարանից Մոսկուայի ծուռ ու կոր շեղափողոցը, որտեղից դռնապանները աւելում էին ձիւնը, իսկ կառապանները սահնակներով հունձում, մտածեց, որ գոյութիւն չունի այնպիսի մի իրողութիւն, որի հետ մարդ պարտաւոր լինի հաշտուել:

Բնութիւնից յետոյ գալիս էին երաժշտութիւնը, գեղարուեստը իր բոլոր տեսակներովը, որ չափով որ Սերգէյ Պետրովիչին մատչելի էին և կարող էին նորա կեանքին բովանդակութիւն տալ, հետաքրքրական, բազմակողմանի դարձնել: Ապագալիս էր կնոջ սէրը, որին այնպէս փափագում էր նորա սիրտը:

Համերգներում, թատրոններում, փողոցներում նա տեսնում էր գեղեցիկ վայելակազմ շնորհալի կանանց և տեսչում էր նոցա սէրը: Այդպիսիներէն մէկին նա մի քանի անգամ պատահելով արդէն ճանաչում էր և երազում նորա մասին, այն ինչ կինը ոչ մի անգամ աչք չէր ձգում նորան և Սերգէյ Պետրովիչի գոյութիւն ունեցածն էլ չգիտէր: Նորա համար յատ անախորժ էր յիշել այն աղջկայ սէրը, որը գալիս էր նոցա պարտէզը քաղհանի և որից աղբի և քրտնքի հոտ էր փչում: Տհաճութեամբ մտածում էր նա և ուրիշ նոյնպիսի կոպիտ կանանց մասին, որոնք դեռ կսիրեն նորան և կխօսեն իւր հետ փողի ու զղուելի աշխատանքի մասին: Անչափ փափագում էր նա յատկապէս այդ կնոջ սիրոյն, որի անունը չգիտէր և որ՛չի էլ հասկանում այն ամէնը, ինչ որ տանջում է նորան և իր նմաններին: Նա իբրև երբէք փող չտեսած մէկը մտածում էր: Թէ փողով կարելի է կնոջ սէրը գրաւել, իսկ իբրև կնոջ սիրոյն անտեղեակը—երազում էր թէ սէրը նորան երջանկութիւն կպարգևէ:

Հէնց այս ժամանակները Սերգէյ Պետրովիչը գնաց կանանց մօտ, որտեղ պատահեց ընկերներին. Նա դիտմամբ չլսեց որպէս չի աւելի պարզ ըմբռնէ այն, ինչ որ վիճակուած է իրեն և իր նմաններին այս աշխարհում: Սերգէյ Պետրովիչը, որքան աւելի մօտ էր սկսում ճանաչել կեանքը, այնքան աւելի անզօր, չնչին էր թւում նորան իր շնորհքները անմիտ կերպով շալալող բնութիւնը: Եւ նորա աղօտ աչքերի առաջ նուաստացած բնութեան փոխարէն բարձրանում էր մի ուրիշ ահարկու և զօրեղ ոյժ-փողը: Կուրացած, շշկուած նա սկսեց մտածել, թէ փողը թագաւորում է և բնութեան վերայ: Թոյլ ուղեղը խաբուեց և սրտումը նորից վառուեց յոյսը: Գրպանից հանում էր նա արծաթէ դրամը և տարօրինակ հետաքրքրութեամբ ու տարակուսանքով ձեռքում պտտեցնում, կարծես թէ առաջին անգամը տեսնելիս լինէր այդ փայլուն շրջանակը: Սոքա երկնքից չեն ընկնում, նա ձեռք է բերել և կարող է դեռ շատ շատերն էլ ճարել, այն ժամանակ նորա ձեռքում կլի՛նի մի զօրեղ ոյժ, որ իշխում է և բնութեանը: Ինչպէս ամէն մի մարդ, որի մէջ յոյս է ծագել, սկսեց նա մտածել ոչ թէ յոյսի իրականացնելու հնարաւորութեան մասին, այլ թէ ինչ պիտի անէ, եթէ յոյսը իրագործուի: Այդ մի քանի օրը Սերգէյ Պետրովիչի համար հանգստութեան ժամ էր. և նա բարձրացաւ, որպէս զի յետոյ աւելի թափով զարնուի. գետին և էլ չվերկենայ: Սնթաղեալ, թէ

ձեռին արդէն միլիօն ունի, և սկսեց երազել ծովի, լեռների և այն կնոջ մասին, որի անունը չգիտէր և որին իր գոյութիւնն իսկ անծանօթ էր:

Բայց մտքերի առաջն առնելն անկարելի է, երբ սկսել են աշխատել և երբ առաջ է քշում այնպիսի մի այրող մտրակ, ինչպիսին գերմարդու տեսիլն է. այն մարդու, որ լիազօր տէր է ոյթի երջանկութեան և ազատութեան: Երբ յոգնած աչքերի առջևից անյայտացաւ տեսիլքը, նա զարմացաւ ուր էլի առաջուայ նման անձնատուր է լինում անիրագործելի և երեխայական ցնորքներով: Հարստանալու միջոցներ շատ կային, բայց ամենքն էլ իրենց խոչ ու խռթերն ունէին, որոնց յաղթել Սերգէյ Պետրովիչը անկարող էր: Նա չէր կարող գողանալ, ոչ էլ սպանել, որովհետեւ ոչ թէ իր ուղեղով, այլ ուրիշի անյայտ կամքովն էր կառավարում: Այն աշխատանքը, որ նորան մատչելի էր, հարստութիւն բերողը չէր, իսկ բոլոր միւս միջոցները-ինչպէս օրինակ բօրսային խաղը, գործարանները, մեծ ռոճկով պաշտօն, գեղարուեստը, հարուստ աղջկայ հետ ամուսնութիւնը, այն ամենը, ինչ որ օրէնքն ու խիղճը թոյլ են տալիս և ինչ որ մի օրուայ կամ տարուայ ընթացքում հարստացնում է, նորա համար գոյութիւն չունէին, ինչպէս և խելքը: Եւ երբ Սերգէյ Պետրովիչը հասկացաւ, որ փողը բնութեան անարդարութիւնները ոչ թէ ուղղում, այլ աւելի սաստկացնում է և որ մարդիկ անխղճօրէն իրենց հաշիւներն են տեսնում նոցա հետ, որոնց արդէն բնութիւնը հարուածել է, յոյսը տեղի տուեց յուսահատութեան և խաւարը տիրեց նրա հոգուն: Կեանքը նոսրան թուաց իբրև մի նեղ վանդակ հաստ ու խիտ երկաթէ ձողերով, որ միայն մի բաց դուռն ունէր: Եւ այն ժամանակ Սերգէյ Պետրովիչի կեանքում սկսուեց նոր շրջան. նա տնից դուրս չէր գալիս և լինում էր միայն սեղանատանը և այն էլ գալիս էր գրեթէ փակուելու թափէին, որպէս զի ծանօթ ուսանողի չպատահէ: Գիշեր ցերեկ նա պարկած էր անկողնում կամ ման էր գալիս սենեակում. եւ հարևանները և տանտիկիւնն արդէն սովորեցին միօրինակ քայլերի ձայնին, որ երբեմն կարելի է լսել բանտի խցիկներում. մէկ, երկու, երեք. յառաջ, մէկ, երկու երեք—յետ: Սեղանի վերայ ընկած էր գիրքը, թէև փակ ու փոշոտ, բայց այնտեղից մի ձայն հանդարտ և անողորմ վճռողականութեամբ հնչում էր. եթէ կեանքը քեզ չի յաջողում, եթէ թունաւոր որդը կրծում է քո սիրտը, գիտցիր, որ մահը կ'աշտղուի:

V

Եթէ չի կարելի յաղթել-պէտք է մեռնել: Եւ Սերգէյ Պետրովիչը վճռեց մեռնել, կարծելով թէ մահը նրա համար յաղթութիւն է:

Մահուան միտքը նոր չէր. առաջ էլ այդ մասին մտածում էր նա. ինչպէս և ամեն մի մարդ, որ ճանապարհի վերայ արգելքներ կան. բայց այդ միտքն էլ նոյնպէս անպտուղ ու անգործ էր, ինչպէս և միլիոնի ցնորքները: Այդ միտքը այժմ ծագեց իբրև վճիռ և մահը ոչ թէ ցանկալի, որ կարող էր և տեղի չունենալ, այլ անխուսափելի դարձաւ, որ անպատճառ պիտի իրագործուէր: Վանդակից ելք կար, թէև դէպի անյայտութիւն և խաւար, բայց այդ Սերգէյ Պետրովիչի համար անտարբեր մի բան էր: Նա մուլթը կերպով հաւատում էր նոր կեանքի և չէր վախում, որովհետև միայն ազատ «եսը», որ կախումն չունէ ոչ տկար խեղդից, ոչ էլ թոյլ սրտից, իր հետ կտանէ, իսկ մարմինը հողին բաժին կլինի, և թող երկիրը կրկին ստեղծէ նորանից նոր խելք ու նոր սիրտ: Եւ երբ զգաց իր մէջ մեռնելու հանգիստ վճռողականութիւն, ամբողջ կեանքումն առաջին անգամ պատեց նորան հպարտ ուրախութիւն, շղթաները փշրող ստրկի ուրախութիւն:

— Նա երկչոտ չեմ, ասաց Սերգէյ Պետրովիչը և առաջին գովասանքն էր, որ ինքն իրեն էր տալիս և հպարտութեամբ ընդունում:

Կարելի է կարծել, որ մահուան միտքը կոչնչացնի ամեն մի հոգս կեանքի, մարմնի մասին, որը էլ ոչ մի բանի պէտք չէ, բայց Սերգէյ Պետրովիչի հետ հակառակը պատահեց և կեանքի վերջին օրերին նա նորից դարձաւ նոյն իմաստակօրէն ճշտապահն ու մաքրասէրը, ինչպէս որ առաջ էր: Նա զարմացաւ, թէ ինչպէս այդքան երկար ժամանակ իր սենեակը կարող էր թողնել անկարգ վիճակի մէջ և իսկոյն կարգի բերեց սեղանը, հաւաքեց գրքերը, սովորական կարգով դարսեց, և ամենից վերև դրեց կիսամեայ քննութիւնների համար սկսած շարադրութիւնը, որ վերջը Նովիկովին մնաց: Իսկ առանձին տեղաւորեց «Այսպէս խօսեց Զարադուստրը»: Նա մինչև իսկ բաց էլ չարեց Նիցչէն, ամենայն սառնասրտութեամբ վերաբերուելով, որը ըստ երևոյթին չվերջացրեց, որովհետև մատիտով նկատողութիւններ արուած են մինչև երրորդ մասի կէսը:

Գուցէ վախենում էր, որ այնտեղ գտնէ նոր, անսպասելի միջան և այդ կոչնչացնէ նորա ամբողջ երկայն ու սոսկալի աշխատանքը, թողնելով միայն պարզ ու սարսափելի երազի տպաւորութիւն:

Յետոյ Սերգէյ Պետրովիչը գնաց կենդրոնական բաղնիս և առանձին բերկրութեամբ լողաց սառն աւազանում և փողոցումը պատահելով մի ընկեր ուսանողի, մտաւ նորա հետ գարեջրատուն՝ գերմանացուն և խմեց մի շիշ գարեջուր: Տանը վարդագունած, մաքուր, սպիտակ կտակէ վերնաշապիկը հագին երկար ժամանակ նստած արքայամորու քաղցրաւենիով թէյ էր վայելում: Յետոյ տանտիկնոջից խնդրեց ասել թել և սկսեց կարկտել ուսանողական տուժուկան, Տուժուկան արդէն հին էր ու նեղ և կռնատակը միշտ պատռւում էր. և Սերգէյ Պետրովիչը քանիցս արդէն կարկտել էր: Անշնորհք մատներով նա դժուարութեամբ որսում էր ասեղը, որ յաճախ կորչում էր գորշ փտած մահուդի մէջ: Սերգէյ Պետրովիչը մի քանի օր նուիրեց ցիանիստի կալիի պատրաստելուն և երբ թոյնը արդէն պատրաստ էր, բաւականութեամբ նայեց սրուակին, մտածելով ոչ թէ նորա մէջ պարունակուած մահուան, այլ աւարտուած աշխատանքի մասին: Տանտիկինը որ մի փոքրիկ ու սև կին էր և ժամանակով հարձ էր եղել, ըստ երևոյ թին ինչ որ կասկածներ տածում էր, որովհետև շատ ուրախացաւ, երբ Սերգէյ Պետրովիչը սկսեց նորից իր սովորական կեանքին վերադառնալու հակումներ ցոյց տալ: Նա եկաւ Սերգէյ Պետրովիչի սենեակը և երկար ժամանակ խօսում էր այն մասին, թէ որքան վատ է ազդում երիտասարդ մարդկանց վերայ միայնութիւնը և պատմեց իր բարեկամներից մէկի մասին, որ թաղապետ էր և եկամուտի աղբիւրներ ունէր, շնորհիւ իր մռայլ բնաւորութեան սկսեց խմել օղի և վերջը ընկաւ Խիտրովկա և որտեղ այժմ մի բաժակ օղու համար նամակներ, խնդիրներ է գրում: Այս պատմութիւնը յետոյ նա կրկնում էր այցելող բոլոր ուսանողներին և աւելացնում, որ արդէն այն ժամանակ նկատեց ինքը Սերգէյ Պետրովիչի և իր բարեկամի բաղդի մէջ եղած նմանութիւնը:

Եկէք ինձ մօտ թէյի, հրաւիրում էր նա Սերգէյ Պետրովիչին. սակայն առանց յետին մտքի ընկերներիդ գոնէ զնայիք, թէ չէ ինչի՞ նման է այս—ոչ ձեզ մօտ գալիս է մէկն ու մէկը և ոչ էլ դուք գնում ուրիշին:

Սերգէյ Պետրովիչը լսեց նորա խորհուրդը և այցելեց բոլոր ընկերներին, բայց ոչ մի տեղ երկար չմնաց. Ուսանողները յետոյ հաւատացնում էին, որ Սերգէյ Պետրովիչին նոր սկսած խելագարութիւնը արդէն այդ ժամանակ պարզ նկատելի էր և զարմանում էին, թէ ինչպէս իրենք աչքից փակցրին: Սերգէյ Պետրովիչը, որ սակաւախօս, մինչև իսկ իր ծանօթներին քաջուող մէկն էր, այս անգամ ամէն տեսակ դատարկ բաներ դուրս էր տալիս, իսկ Նովիկովին յիշում էր իբրև հաւասարի և խօսում էր նորա մասին ազատօրէն և մինչև իսկ կշտամբեց նորա վայրիվերոյութիւնը: Բացի այս Սերգէյ Պետրովիչը ուրախ էր և յաճախ ծիծաղում: Մի ջահէլ ուսանող պնդում էր, թէ Սերգէյ Պետրովիչը մինչև իսկ երգում էր, բայց այս արդէն բոլորը չափազանցութիւն համարեցին: Բայց ամենքն էլ միաբերան վկայում էին, որ Սերգէյ Պետրովիչը ինչ որ տարօրինակութիւն անկասկած ցոյց էր տալիս, և եթէ այն ժամանակ այդ իսկոյն և եթէ չնկատեցին՝ միայն այն պատճառով, որ Սերգէյ Պետրովիչի վերայ ընդհանրապէս ուշադրութիւն քիչ էին դարձնում: Այս ուշադրութեան բացակայութեան առթիւ մի քանիսը, որոնք առանձնապէս խստօրէն դատապարտում էին ընկերների անտարբերութիւնն ու եսասիրութիւնը, հետաքրքիր հարց արծարծեցին.—կարելի էր արդեօք Սերգէյ Պետրովիչին փրկել կեանքի այս վճռողական ըռպէին—թէ ոչ. և փրկութիւնը միանգամայն հնարաւոր էին համարում, բայց ոչ ուրիշ զօրեղ մտքի ազդեցութեամբ, այլ սրտակից մարդու, մօր, սիրող կնոջ ձեռքով: Ենթադրում էին, որ այդ ժամանակ Սերգէյ Պետրովիչի բթացած հոգեկան դրութիւնը նման էր հիպնոսիքական քնի, երբ կամքի վերայ իշխում է բացառապէս ուրիշի կամ իրա միայն մի որ և է միտքը: Այդ մտքի ոյժը դատողութիւններով չէր կարելի կոտրել. բայց սէրը կարող էր Սերգէյ Պետրովիչին նորից կեանքի կոչել: Մօր սրտից բխած ձայնը, նորա դէմքը, որ այնքան սիրելի, անգին է և որի վերայի ամէն մի կնճիռ մանկութիւնից արդէն ծանօթ է, նորա արտասուէքը, որը տանելի չի կարող և՛ կոշտացած սիրտը. ահա թէ ինչ կարող էր Սերգէյ Պետրովիչին խելքի բերել: Նա իբրև բարի և ազնիւ մարդ չէր համարձակի մայրական սիրտը մահով թունաւորել և կապրէր—եթէ ոչ իրա, գոնէ ուրիշների—սիրելիների համար: Շատ փոքրոգիների, որոնք արդէն վճռած են եղել մեռնել—փրկել է այն գիտակցութիւնը, թէ նոքա պի-

տանի են սիրելիների, շրջապատողների համար, և նոքա դեռ երկար ժամանակ ապրել են, լաւ բմբռնելով, որ ապրելն աւելի մեծ քաջութիւն է, քան թէ մեռնելը: Իսկ աւելի շատ է այնպիսիների թիւը, որոնք մինչև իսկ մուսացել են ինքնասպանութիւն գործել ստիպող պատճառները և ողբացել կեանքի կարճատեւութիւնը: Աւելի ևս կատաղութեամբ ընկերները յարձակում էին իրար վերայ և խստօրէն կշտամբում իրենց վրդովեցուցիչ անտարբերութիւնը: Սթէ մի հասարակ տասն խօսքից բաղկացած հեռագիր խփուէր Սերգէյ Պետրովիչի մօրը, մի մարդու կեանք կփրկուէր: Ուսանողներից ոմանք, որոնք սովոր էին հասարակական տեսակէտից նայել ամէն մի խնդրի, այս գէպըն էլ առիթ բռնեցին ուսանողական անմիաբանութեան, ընդհանուր կապող խնդիրների բացակայութեան, տիրող մտաւոր սնանկութեան մասին խօսելու, խորհրդակցելու: Կարճ ժամանակամիջոցում յառաջ եկաւ մի քանի ինքնակրթական շրջաններ, որտեղ կարդում էին հասարակական խնդիրների վերաբերեալ գրքեր և գրում շարադրութիւններ:

Սերգէյ Պետրովիչը ինքնասպանութիւն գործել վճռեց ուրբաթ դեկտեմբերի 11-ին, երբ ընկերներից շատերը պատրաստուում էին տօների արձակուրդներին գնալու: Այդ օրը առաւօտեան նա գնաց պոստի բաժանմունքներից մէկը և այնտեղ յանձնեց ծանր ապահովագրած նամակ Նովիկովի հասցեով Սմոլենսք. և ստացած անդորրագիրը դրեց քսակը: Նամակով նա հաղորդում էր իր մահը և պատճառները. որի մասին նա խօսում էր հատաձների բաժանած: Ամբողջ նամակը այնպիսի տպաւորութիւն էր գործում, որ կարծես թէ իր մասին չլինէր խօսքը, այլ ուրիշի իրա համար բոլորովին անտարբեր մէկի: Յերեկը Սերգէյ Պետրովիչը ճաշեց ընկերութեան սեղանատունը և շատ երկար, նստած սեղանի մօտ, խօսում էր ծանօթների հետ, իսկ ճաշից յետոյ քնեց և նոյնպէս երկար ու կուշտ, այնպէս որ վերկացաւ միայն ժամը մօտ տասն և մէկին: Բերին ինքնաեռը և ուսանողները պատի յետևից նորից լսեցին մի օրինակ քայլերի ձայնը, մէկ, երկու, երեք յառաջ, մէկ, երկու երեք—յետ: Նրա արդէն գիշերը ուշ, քնաթոթոր (քնաթաթախ) աղախինը եկաւ ինքնաեռն ու ամանները հաւաքելու, Սերգէյ Պետրովիչը նորան խօսքի բռնեց, կարծես թէ կամենալով, որ երկար մնայ և աղախնի ասելովը նա շատ դժգոյն էր:

Սերգէյ Պետրովիչը երբեք չէր սպասում այն, ինչ որ պա-

տահեց իր հետ այդ երեկոյ, որը իր վերջին երեկոն էր համարում։ Նա բոլորովին հանգիստ էր և ուրախ, մահուան մասին էլ չէր մտածում, ինչպէս մինչև այդ ժամանակ։ Մահուան մասին մտածել սկսեց նա միայն թոյն ընդունելուց մի երկու ժամ առաջ։ Մտքերը ծնում էին հեռուից, հատ ու կտոր և առնորշ կերպով։ Սկզբում նա մտածեց տանտիկնոջ մասին, որը վաղը կտեսնէ նորա դիակը և կվախենայ, յետոյ թէ ինչպէս պառկած կլինի և ինչ դէմք կունենայ։ Մի րոպէ միտքը թռաւ մի ուրիշ կողմ. մանկութեան յիշողութիւններին-այն է իր հօրեղբոր մահուան, Հօրեղբայրը մեռաւ իրանց տանը և Սերգէյ Պետրովիչին, այն ժամանակ դեռ եօթը տարեկան Սերեոթային վերցրին տարան ծանօթներէ մօտ։ Արդէն հագնուած, նախասենակով անցնելիս նա նայեց դէպի դահլիճը և այնտեղ տեսաւ սեղանը, որի վերայ նոքա ճաշում էին, իսկ սեղանի վերայ հօրեղբոր անշարժ ոտների գարշապարները, սպիտակ թելէ գուլբաները հագին։ Միայն մի վայրկեան տեսաւ նա, բայց ամբողջ կեանքումը յիշում էր և մահն էլ երկար ժամանակ պատկերացնում էր միայն մի ձևով՝ իբրև անշարժ սպիտակ գուլպաները հագին ոտներ։ Յետոյ համեմատաբար ոչ հեռու անցեալից յիշեց մի դէպք, երբ նա տեսաւ մի աղքատ և շատ տարօրինակ թաղում։ Տարօրինակ էր, որ փողոցի ամբողջ երկարութեամբ ոչ ոք, ոչ անցորդները, ոչ էլ կառապանները ուշադրութիւն չէին դարձնում և կարծես թէ բոլորովին չէին էլ նկատում, որովհետև ոչ ոք զվարկ չէր վերցնում։ Չորս բեռնակիրներ պատգարակի վերայ դրած տանում էին դազաղը, որ ինչ որ սև բանով ծածկուած էր, և քայլում էին այնպէս արագ և համաչափ, որ դազաղը օրօրում էր; ինչպէս ավթների վերայ և ծածկոցի ծայրերը քամու հետ խաղում։ Ոչ քահանայ կար, ոչ էլ ուղեկիցներ։

Նրբ այս յիշողութիւններից յետոյ միտքը անցաւ իրեն-Սերգէյ Պետրովիչին, զարմանալի սրութիւն ստացաւ, կարծես թէ նոր սրած դանակ լինէր և անչափ պարզուեց, ճշտուեց։ դեռ մի վայրկեան նա անվճռողաբար տատանուեց, դիտելով միայն չըջապատող լուծիւնը, հանգած ինքնատեղ, ծոցի ժամացոյցի չիկիխլոցը, բայց յանկարծ, կարծես թէ գտնելով ինչ որ իրեն պէտք էր, արձանացրեց Սերգէյ Պետրովիչի աչքերի առաջ նորա թաղման հանդէսը այնպէս ճշգրիտ, պայծառ և սարսափելի գոյնով, որ նա սոսկաց ու ձեռները թուլացան-սպառնցին, Նոյնպիսի անողորմ և սարսափելի ճշտութեամբ նորա

միտքը պատկերացրեց մէկը միւսի յետևից և հետևեալ վայր-
կեանքերը՝ գիրեզմանի սև ու ծուռ փոսը, կարծր ու նեղ դա-
գաղը, համազգեստի կանաչած կոճակները, դիակի քայքայումը՝
կարծես թէ Սերգէյ Պետրովիչը ինքը չլինէր մտածողը, այլ
անյայտ մէկի հսկայական ձեռները նորա աչքի առաջից անց-
կացնելիս լինէին մահն ու կեանքը իրենց աննկարագրելի գոյ-
ներով:

ՍԵՐԳԷՅ ՊԵՏՐՈՎԻՉԸ զԱՐԹՆԵՑՅՈՒՆ ԱՅՆԱԽԻՍԻ ԵՐԿԼԻՂ ԷՐ
զգում նա, որ կամենում էր աղաղակել և սարսափով նայում
փոքրիկ սրուակին, յետ յետ գնում, կարծես թէ վախենալով,
որ զօռով բերանը չլցնեն այդ մահաբեր թոյնը: Այդ բոլորէին
նա աշխարհումս ամէն բանից աւելի վախենում էր իրանից,
ոտների և ձեռների ցոյց տուած սարսափելի անհնազանդու-
թեան պատճառով: Նա յետ ու յետ էր գնում, այն ինչ ամբողջ
մարմինը դողդողում յառաջ դէպի սրուակն էր ձգում: Ձեռները,
«տները, բերանը, մինչև իսկ կարծես ոսկրներն ու երակներն
էլ կըքով, խելացնոր հրամայող ցանկութեամբ լեցում բռնկ-
ւում էին՝յառաջ վազել, առնել սրուակը և բերկրութեամբ ա-
զահութեամբ քամել մինչի տակը:

Ձեռ ուզում, չեմ, մրմնջում էր Սերգէյ Պետրովիչը և ձեռ-
ներով իրանից վանելով, յետ յետ գնում, բայց նորան այնպէս
էր թւում, թէ մօտենում է սրուակին, որն աճում մեծանում
էր նորա աչքում: ՍԵՐԳԷՅ զՈՒՈՐ ԲԱՑՈՒՆԵՑ, ՆԱ ԻՐ ԱՌԱՋ ԱՐ-
ԴէՆ յիշէր տեսնում-կանչեց և մի քայլ առաջ գնաց:

Այդ բոլորէին ներս մտաւ աղախինը ինքնաեռն առնելու
համար և քնաթաթախ աչքերով վատ տեսնելով շուրջը-երկար
ժամանակ հաւաքում էր ինքնաեռն ու ամանները:

«ՍՐԵ ԶԱՐԹԵՑՆԵՄ ձեզ վաղը», հարցրեց նա դուրս գնալիս:

ՍԵՐԳԷՅ ՊԵՏՐՈՎԻՉԸ ԿԱՆԳՆԵՐԵՑ ՆՈՐԱՆ ԵՍԿԵՑ Խօսել,
բայց ոչ իր հարցերը, ոչ էլ նորա պատասխաններն էր լսում:
ՍԵՐԳԷՅ ՆՈՐԻՑ ԴՆԱՅ ԴՆԱՅ, ՈՒՂԵՂԻ ԴՆՋ ԴՆԽՈՒՆԵՑ ԱՅԴ ՆԱԽԱ-
ԴԱՍՈՒԹԻՆԸ. ԵՐԵ ԶԱՐԹԵՑՆԵՄ ձեզ վաղը, և հնչում էր երկար
ժամանակ, յամառութեամբ, մինչև որ Սերգէյ Պետրովիչը հաս-
կացաւ նորա բովանդակութիւնը: Նա հասկացաւ, որ ինքն էլ
ուրիշների նման կարող է հանուել և պառկել քնելու և վաղը,
երբ նոր օր կծագէ, կզարթեցնեն նորան: Այդ նոր օրը ան-
պատճառ կծագէ և Սերգէյ Պետրովիչը կապրէ, ինչպէս ապ-

բաւում են ամենքը, որովհետեւ նա չի ուզում մեռնել և չի էլ մեռնի, և ոչ ոք չի կարող ստիպել նորան առնել սրուակն ու խմել: Դեռ ևս դողդողալով վերցրեց սրուակը, դիտմամբ խցանք հանեց, հոտոտեց նուշի դառն հոտը և կրկին դողդողիւն ձեռքով դրեց դարակի վերայ, որտեղ գրքերի յետեից չէր նկատուում: Այժմ, երբ սրուակը ձեռքն առաւ և չմեռաւ, նա այլ ևս չէր վախենում ոչ իրանից, ոչ էլ սրուակից:

Երբ Սերգէյ Պետրովիչը անկողին մտաւ, նորան թւում էր, թէ վերմակի տակ ջերմացած մարմնի ամենափոքրիկ մասնիկն էլ անչափ ուրախ է կեանքի փրկուելուն: Նա ձգում էր ոտները, ձեռները, որոնք քիչ էր մնում, որ ոճիր գործէին, և թւում էր թէ նոցա մէջ մի ինչ որ բան ուրախ շշուկով մեղմ, քաղցր երգում է, կարծես թէ արիւնը հրճում, երգում էր, որ չմակարդուեց ու չնեխեց, այլ ուրախ ու կարմիր հոսում է լայն ու ազատ ճանապարհներով: Այսպիսի հրճուանքով նա լեցնում էր և սիրտը և որը նոյնպէս ցնծութեամբ նորա հետ միասին երգում, կեանքին օրհնորդ էր կարգում:

Կեանք, կեանք, մտածում էր Սերգէյ Պետրովիչը, բաց ու խռով անելով իր ճկուն մատները: Թող նա դժբախտ հալածուած, զրկուած լինի, թող ամենքն արհամարհեն նորան, ծաղր ու ծանակ անեն, թող նա մարդկանց մէջ ամենայետինը, ոչնչութիւն լինի, փոշի, որ ոտներից թափ են տալիս, բայց նա պիտի՝ ապրէ, ապրէ: Նա պիտի տեսնէ արեւը, շնչէ, բաց ու խռով անէ իր ճկուն մատները, նա պիտի ապրէ ապրէ... ապրէ... Եւ սա ինչպիսի երջանկութիւն, որպիսի բերկրանք է, որը նորանից խել ոչ ոք չի կարող և որը պիտի տեսնէ երկար ու երկար... Միշտ: Անթիւ ու անհամար օրեր առաջին վաւում են իրենց արշալոյսը և ամէն օր նա ապրում է, միշտ ապրում: Շատ օրերից յետոյ առաջին անգամ Սերգէյ Պետրովիչը յիշեց իր հօրն ու մօրը և սարսափեց և զգացուեց: Մտքով համբուրում էր նա այն կնճիռները, որոնց վերայից պիտի հոսէին արտասուները և նորա սիրտը բեկբեկում էր յաղթութեան բերկրալից ձայնից. ապրում եմ ապրում եմ: Եւ երբ հանգիստ ու ուրախ քնեց-նորա վերջին ըզգայութիւնն էր չրթունքները թրջող արտասուքի աղի համր:

Օրը ցուրտ էր և արեւ փայլում, երբ Սերգէյ Պետրովիչը զարթնեց: Երկար ժամանակ նա չէր հասկանում, թէ ինչու

անկողինը ձգած է, ինչպէս միշտ և ինքն էլ կենդանի, պառկած-այն ինչ երեկ նա մեռած պիտի լինէր: Գլուխը մի քիչ ցաւում էր և ամբողջ մարմինը ջարդոտւում մղկտում, ինչպէս խիստ ծեծից յետոյ, Հետզհետէ մէկ առ մէկ յիշեց այն ամենը, ինչ որ երեկ նորա մտքովն անգել էր և չէր հասկանում, թէ ինչու նա այդպէս խիստ վախեցաւ. և ինչ կար վախենալու. չէ որ այդ ամենը նորան միշտ էլ յայտնի էր և հազար անգամ էր պատկերացրել իրեն մահ, թաղումն, գերեզման. Հապա ինչպէս է լինում այլ կերպ, երբ մարդ մեռնում է: Ի հարկէ նորան կթաղեն, դորա համար էլ գերեզման կփորեն. իսկ գերեզմանի մէջ դիակը քայքայւում է: Մէկ էլ նա ուշադրութեամբ և տարակուսանքով քննեց երեկուայ մտածմունքները. երևակայածները, բայց սօքա բոլորովին դժգոյն ու խաւար էին և քանի գնում աւելի աղօտանում ինչպէս երազներ, որոնք արթնութեան առաջին րոպէներին այնքան պայծառ են լինում, բայց նոյնպէս էլ շուտ անհետ ջնջւում են իրականութեան և օրուայ տպաւորութիւնների առաջ: Եւ մահուան պատկերը ամենեւին սարսափելի չէր. իսկ կեանքի հրճուանքը անհասկանալի և վայրենի էր թւում:

Եւ իբրև լուծումն այս ամենի յանկարծ նորա մտքովն անցաւ եթէ Սերգէյ Պետրովիչը երկշոտ ու սնապարծին մէկն է: Նա յիշեց Նովիկովի գրած նամակը, որով հաղորդում էր իր մահը, իբրև արդէն կատարուած իրողութիւն և ամօթից շառագունեց ու զգաց, որ մեռնելու վճիռը նոյնքան հաստատ ու անդառնալի է, որքան և երեկ, երբ դեռ փոքրոգի ու անհասկանալի երկիւղի ազդեցութեան չէր ենթարկուել: Երկիւղն անցաւ, բայց ամօթի այրող զգացումը մնում էր դեռ և Սերգէյ Պետրովիչը տանջուած հոգու բոլոր կտրողութեամբ յուզւում էր այնպատեցած երկիւղի, ստրկի երկար ու ծանր շղթայի, այդ ամենախայտառակ օղակի դէմ: Այն անսիրտ կոյր ոյժը, որ Սերգէյ Պետրովիչին ոչնչութեան այնպայ խորքերից լոյս աշխարհ էր բերել, վերջին փորձն էլ փորձեց չլթայել նորան, ինչպէս մի երկշոտ փախստականի. և թէև միայն մի քանի ժամ, բայց և այնպէս յաջողեցրեց: Նոր ոյժով բռնկուեց կիզիչ ամօթը և իր բոցով վայրկենական երկիւղի յիշատակն անգամ մօխիը դարձրեց: Երբ հրդեհը հանգաւ, անյայտացաւ և մարմնի բուրբ մղկտոցը և կարծեա անշուշտփելի, անզգալի դարձաւ: Դադարեց և գլխի ցաւը և ուղեղը սկսեց

գործել այնպէս արագ, պարզ և զօրեղ կերպով, ինչպէս աշխատում է միայն տենդի ժամանակ: Խօսելու ցանկութիւնից շրթունքները դողդողում էին և բերանն ին գալիս այնպիսի խօսքեր, որոնք Սերգէյ Պետրովիչը երբէք ոչ գործածել ոչ էլ գիտէր: Նա ասում էր, որ եթէ այժմ կենդանի մնայ, կսկսէ ինքն իրեն ատել և ստիպուած կլինի խմել ինքն արհամարհանքի մի այնպիսի լիք բաժակ, որի մօտ թոյնը նեկտար կերևի: Նոքա եսը, այն անկտիւ և ազնիւ եսը, որ մի վայրկեան իրեն յաղթող զգաց և արի հոգու կոյր ու բռնակալ մարմնի դէմ տարած յաղթութեան անսահման ուրախութեամբը համակեց, կսպանէ նորան, եթէ միայն թոյնը չտեսնէ իր գործը: Եւ Սէրգէյ Պետրովիչին այնպէս թուաց, թէ զգում է իր մէջ այդ զօրեղ եսի զարթոնքը, զգում է թէ ինչպէս նա աճում, բարձրանում է և նորա որոտընդոտ ձայնը լսացնում է միայն գիշերները զօրեղ մարմնի ողորմելի ճիւղ: Թող կորացնէ մէջքը, ով ուզում է, բայց նա կփչրէ իր երկաթէ վանդակը: Եւ այդ ողորմելի, բթամիտ և դժբախտ մարդը իրեն հանճարներից, թագաւորներից, լեւններից բարձր է զգում-վեր երկրի բոլոր բարձրութիւններից, որովհետեւ նորա մէջ յաղթանակում է աշխարհիս ամենամաքուր, ամենազեղեցիկ բանը-մարդկային քաղ, ազատ և անմահ եսը, որին չեն կարող ոտի տակ տալ բնութեան կոյր ոյժերը. նա թագաւորում է կեանքի և մահուան վերայ. այդ քաղ, ազատ և անմահ եսը:

Այն, ինչ որ Սերգէյ Պետրովիչը զգում էր այդ րոպէին, նման էր մեծութեան ցնորքի, հպարտ և անմիտ բարբաջանքի, ինչպէս կարծում էին նորա Նովիկովին ուղղած երրորդ նամակի կարդացողները, որից կտորներ մենք մէջ բերինք (?): Նովիկովին նա գրեց չհազնուած, մի թղթի կտորի վերայ, որ ինչպէս յետոյ երևաց, լուացարարի հաշիւն էր: Այս գիրը Նովիկովի ձեռքն ընկաւ ուստիկանատանը և հաշտարար դատաւորի մօտ շատ թափառելուց յետոյ տեղն ու տեղը. սեղանի մօտ կանգնած նա խմեց թոյնը և երբ աղախինը եկաւ ինքնաեւն առնելու, Սերգէյ Պետրովիչը արդէն գիտակցութիւնը կորցրել էր: Թոյնը, ինչպէս յետոյ պարզուեց, անփորձ ձեռներ էին պատրաստել և թոյլ. ուստի կարողացան Սերգէյ Պետրովիչին գեռ կենդանի հասցնել Եկատերինեան հիւանդանոցը, որտեղ և երեկոյեան դիմաց մեռաւ:

Սերգէյ Պետրովիչի մօրը խփուած հեռագիրը ուշացաւ։ Նորան կանչող ուսանողները կարծում էին, որ լաւ էլ եղաւ, որ ուշացաւ, որովհետեւ Սերգէյ Պետրովիչը դաճաղի մէջ ըն-
ցուած, դատարկ գանգով և բծաւոր դէմքով շատ վատ տեսք
աւնէր, մինչև իսկ սարսափելի ու խիստ ծանր տպաւորութիւն
կարող էր գործել։ Նւ մայրը որդու փոխարէն գտաւ միայն
նորանից մնացած գրքերը, հնացած զգեստները, որոնց թւում
է մաշուած տուժուրկան կռան տակի պատուուածքը նոր կար-
կտած։

Պ. Ս. ԶՈՒԲԱՐԵԱՆՑ